

3^ο Μετα-Συμπόσιο της Ελληνικής Ψυχοσωματικής Εταιρείας

**Σχολιασμός της ομιλίας του Βασίλη Δημόπουλου: «Σωματικός πόνος: μια
ιδιάζουσα σχέση με το αντικείμενο»**

Γιώργος Σταθόπουλος

Θα ήθελα καταρχάς να ευχαριστήσω την οργανωτική επιτροπή του Μετασυμποσίου για τη σημερινή εκδήλωση και βεβαίως τον κύριο Δημόπουλο για την τιμητική πρόσκληση που μου απηύθυνε να σχολιάσω το κείμενο της ομιλίας που μας παρουσίασε στο Συμπόσιο της Ελληνικής Ψυχοσωματικής Εταιρείας. Στο κείμενό του αυτό, ο κ. Δημόπουλος είχε το θάρρος να καταπιαστεί με ένα ιδιαίτερα δύσκολο θέμα, εκείνο του σωματικού πόνου, ένα ερώτημα που νομίζω ότι παραμένει πάντοτε ανοικτό και επίκαιρο εντός του ψυχαναλυτικού λόγου συνολικά, αλλά κι ένα ζήτημα που συχνά νομίζω μας φέρνει σε μια θέση αμηχανίας. Μια αμηχανία που έχω την εντύπωση ότι αρχικά μπορεί κανείς, έως έναν βαθμό, να συναντήσει και στον ίδιο τον Freud. Κι όμως το ζήτημα του πόνου εν γένει βρίσκεται στο επίκεντρο της ψυχαναλυτικής έρευνας και μεθόδου από τη στιγμή της γέννησής της. Βεβαίως εδώ τίθεται το ερώτημα τού για ποιον πόνο πρόκειται: εκείνον του ψυχικού ή εκείνον του σωματικού πεδίου; Ο κύριος Δημόπουλος αναφέρει ότι ο πόνος είναι αδιάψευστος μάρτυρας της σωματοψυχικής ενότητας κι αν μιλάμε για «σωματικό» ή «ψυχικό» πόνο, το κάνουμε προκειμένου να δώσουμε ένα στίγμα αλλά, όπως τονίζει, κανένας σωματικός πόνος «δεν μπορεί να γίνει κατανοητός εάν τη στιγμή του σωματικού ερεθισμού δεν έχουμε ταυτόχρονα ψυχικό εκπρόσωπο». Εξάλλου, προς ενίσχυση των όσων λέει, θα υπενθυμίσω εδώ εκείνο που είχε επισημάνει ο Φρόυντ το 1926, στο *Αναστολή, σύμπτωμα και άγχος*, ότι σε πολλές διαφορετικές γλώσσες διαθέτουμε μία λέξη για να περιγράψουμε τον πόνο (είτε τον σωματικό είτε τον ψυχικό), κάτι που δεν μπορεί να είναι τυχαίο και καταδεικνύει τις στενές σχέσεις και γειτνιάσεις μεταξύ του λεγόμενου «σωματικού» και του λεγόμενου «ψυχικού» πόνου. Εισαγωγικά, θα μου επιτρέψετε εδώ μια δεύτερη επισήμανση, η οποία ίσως περιπλέκει τα πράγματα αλλά ενδεχομένως και να τα διαφοροποιεί: στα ελληνικά, όπως και στα γαλλικά, υπάρχει μια λεπτή διάκριση στη γλώσσα μεταξύ της λέξης «πόνος» (*douleur*) και της λέξης «οδύνη» (*souffrance*). Η οδύνη σχετίζεται περισσότερο με το βίωμα του πόνου, θα έλεγα μάλιστα με το ίχνος που ο πόνος (είτε αυτός είναι «σωματικός» είτε «ψυχικός») αφήνει εντός του ψυχικού οργάνου. Επομένως, η οδύνη, ως έννοια, εγγράφεται *ήδη* σε ένα σύστημα αναπαραστάσεων, που σχετίζονται με το υποκειμενικό βίωμα και τον προσωπικό λόγο του υποκειμένου, επομένως και με την ιστορία του. Αντίθετα, την ώρα που πονάμε, συνήθως μονάχα ο πόνος μετράει, ως τέτοιος, ως αντιληπτικό-αισθητηριακό γεγονός, δηλαδή μέσα από την επίκαιρη (ενεστώσα) διάστασή του αλλά και τη διάσταση του συμβάντος (*actuel* και *factuel*, αντιστοίχως στη γαλλική ορολογία).

Γνωρίζουμε εξάλλου ότι ο Φρόντ το 1914, στο κείμενό του για τον ναρκισσισμό, είχε αναφερθεί στο παράδειγμα του πονόδοντου για να καταδείξει ότι τη στιγμή που κάποιος πονά πολύ δεν ενδιαφέρεται για όσο πονά για τίποτε άλλο παρά μόνο για το πώς θα περάσει ο πόνος του. Βεβαίως, όπως μας υπενθυμίζει ο κύριος Δημόπουλος, το 1923 – στο κείμενό του για το *Εγώ και το Εκείνο* – ο Φρόντ πρόσθετε ότι κατά τη διάρκεια μιας επώδυνης σωματικής πάθησης, αποκτούμε πρόσβαση στην αναπαράσταση του οργάνου που πονά, και συμπλήρωνε ότι ίσως η διαδικασία αυτή να είναι ενδεικτική για τον τρόπο με τον οποίον γενικότερα φτάνουμε σε μια συνολικότερη αναπαράσταση του σώματος και των οργάνων του. Ο πόνος λοιπόν και δη ο σωματικός βρίσκεται στην αφετηρία της αναπαραστατικής διαδικασίας; Αποτελεί το εφαλτήριο της είτε μιλάμε για τις αναπαραστάσεις του σώματος είτε γενικότερα – εάν το σχήμα αυτό το εφαρμόσουμε και στην περίπτωση του ψυχικού πόνου; Θα έλεγα ότι για να απαντήσουμε σε αυτό το ερώτημα δεν θα έπρεπε να ξεχνάμε ότι δεν είναι τόσο ο ίδιος ο πόνος αυτός καθαυτός, αλλά η αναπαράσταση του πόνου εκείνη που μπορεί να οδηγήσει σε μια κάποια ψυχική επεξεργασία, νομίζω ότι μέσα από το κείμενο του κυρίου Δημόπουλου διαφαίνεται και αυτή η προσέγγιση. Επομένως, δεν είναι τόσο ο πόνος, όσο η ψυχική του εκπροσώπηση ή, για να το πω διαφορετικά, το ίχνος που αφήνει εντός του ψυχισμού εκείνο που τελικά θα βρεθεί στη βάση μιας αναπαραστατικής διαδικασίας, κι εδώ συναντώ ξανά την έννοια της οδύνης: Η τόσο συνηθισμένη διατύπωση «Πόσο υπέφερα τότε» δηλώνει ήδη μια ιστορικοποίηση του πόνου κι ένα υποκείμενο που μπόρεσε να περάσει από την αντιληπτική εμπειρία του πόνου, την εμπειρία ως τέτοια, σε ένα υποκειμενικό βίωμα, ιστορικοποιημένο, κάτι που προϋποθέτει και τη λήψη μιας σχετικής απόστασης, όχι μόνο χρονικής όσο ψυχικής, επομένως χωρικής.

Το κείμενο του κυρίου Δημόπουλου επιχειρεί να εστιάσει σε ένα πέρασμα: εκείνο που οδηγεί από την αρχική και μη επώδυνη εκδήλωση μιας σωματικής πάθησης στην πρώτη εμφάνιση και αναγνώριση της αίσθησης-αντίληψης του σωματικού πόνου. Τι συμβαίνει όμως για να φτάσουμε στην εμφάνιση και την επίκληση του πόνου; Και τι γίνεται άπαξ κι ένας τέτοιος πόνος εμφανιστεί επί σκηνής, και μάλιστα επί της μεταβιβαστικής σκηνής;

Ο ασθενής που μας παρουσιάζει ο κ. Δημόπουλος είχε εκδηλώσει κατά το παρελθόν, προτού προσέλθει για ψυχοθεραπεία, μια γαστρορραγία, η οποία, όπως μαθαίνουμε, εκδηλώθηκε ακριβώς «χωρίς καμιά προειδοποίηση», υποδεικνύοντας ίσως τη σιωπηλή δράση και επικυριαρχία της ενόρμησης θανάτου.

Νομίζω ότι το κείμενο του κυρίου Δημόπουλου θέτει γενικά, άλλοτε με τρόπο ρητό κι άλλοτε με τρόπο υπόρρητο, τρία θεμελιώδη ερωτήματα: α) το ερώτημα της γεωγραφικής τοποθέτησης του πόνου και της σύνδεσής του με το αντικείμενο και μάλιστα το αντικείμενο των πρωτογενών φροντίδων, β) το ερώτημα τού πότε και υπό ποιες συνθήκες ο πόνος μπορεί να προσλάβει την αξία ενός αντικειμένου ή να οδηγήσει σε μια νέα, πιο ποιοτική, σχέση με το αντικείμενο, εντός της μεταβίβασης, ή επίσης πόσο μια τέτοια σχέση, όπως η μεταβιβαστική, μπορεί, εντός του πλαισίου της θεραπείας, να επιφέρει τροποποιήσεις στο υποκειμενικό βίωμα του σωματικού πόνου και γ) το ερώτημα του πόνου (ή, όπως είπαμε, της αναπαράστασής του) ως εφαλτήριας δύναμης για την αναπαραστατική διαδικασία. Το πρώτο από τα τρία αυτά ερωτήματα αφορά

εντέλει το ζήτημα της διαφορετικής αναπαραστασιμότητας των οργάνων του σώματος, το δεύτερο θέτει, στο βάθος, το ζήτημα του πόνου ως συν-κατασκευαστή της σχέσης με το αντικείμενο ή/και, σε κάποιες περιπτώσεις, ως αποκλειστικού εκπροσώπου του αντικείμενου, σε μια προοπτική που θα υπογράμμιζε τις αμοιβαίες επιρροές και αλληλεξαρτήσεις μεταξύ εκδήλωσης-επίκλησης πόνου και σχέσης με το αντικείμενο, και το τρίτο ερώτημα επικεντρώνεται στη σχέση του πόνου με την αναπαράσταση, ως εκπροσώπου της ενόρμησης, επομένως θέτει το ερώτημα του πόνου ως υποκινητή-οργανωτή. Σε αυτό το τρίτο ερώτημα, αναφέρθηκα ήδη. Θα καταπιαστώ τώρα με τα δύο πρώτα, τα οποία είναι άλλωστε και συγγενικά μεταξύ τους.

Για το πρώτο ερώτημα, εκείνο της γεωγραφικής τοποθέτησης του σωματικού πόνου, θέλω να σημειώσω ότι ο Winnicott (1948), σε ένα κείμενό του για τη μητρική άμυνα που οργανώνεται ενάντια στην κατάθλιψη, έγραφε: *«Πρέπει να πούμε ότι ένα παιδί που φέρεται ότι πονάει δεν έχει αποφασίσει ακόμα πού εντοπίζεται ο πόνος του και αν έχει κανείς την τύχη να το ρωτήσει, προτού η μητέρα του υποδείξει το σημείο που εκείνη νομίζει, βλέπουμε το παιδί να είναι αμήχανο, έχοντας μόνο την ανάγκη να πει ότι πονάει "εκεί μέσα"»*. Έτσι, μιλώντας για το συμβολικό νόημα που μπορεί να έχει, για τη σχέση με τη μητέρα, η διαμαρτυρία του τύπου «με πονάει το στομάχι μου», αναφέρθηκε σε ένα μικρό αγόρι που του έλεγε: *«Γιατρέ, η μαμά πονάει στο στομάχι μου»*. Εάν όμως αληθεύει ότι σε μια πρώτη φάση της ζωής ο σωματικός πόνος δεν έχει γεωγραφική τοποθέτηση στο σώμα, κι όταν αποκτά μια τέτοια τοποθέτηση, τότε αυτή είναι στενά δεμένη με το αντικείμενο, και μάλιστα το αντικείμενο των φροντίδων, τι θα σήμαινε μια τέτοια επισήμανση για τη μεταβιβαστική (και αντιμεταβιβαστική) σχέση απέναντι σε έναν ασθενή όπως εκείνος για τον οποίον μας μιλά ο κ. Δημόπουλος; Σημειώνω εδώ ότι όπως μας περιγράφει ο κ. Δημόπουλος, στη συνεδρία όπου ο αναλυτής αισθάνεται τον θεραπευόμενο ως ένα θυμωμένο παιδί, στην ίδια αυτή συνεδρία ο ασθενής αναφέρει μια ενόχληση στο στομάχι. Και θέτοντας αυτά τα ερωτήματα μου έρχεται στο νου, ξανά με αφορμή το ζήτημα του πόνου στο στομάχι, ένας ασθενής που παρουσίασε ο Ferenczi το 1917 στο κείμενό του για τις παθονευρώσεις, δηλαδή τις νευρώσεις εκείνες που κάνουν την εμφάνισή τους μετά από κάποια σωματική – οργανική – βλάβη. Στο κείμενο αυτό, ο Φερέντσι αναφέρεται λοιπόν σε έναν άντρα, ο οποίος, αφότου υπέφερε από μια οργανική διαταραχή του στομάχου, όλο του το ενδιαφέρον είχε επικεντρωθεί γύρω από τη λειτουργία της πέψης, έτσι που έκτοτε όλος ο κόσμος είχε πλέον αποκτήσει για εκείνον «μια άσχημη γεύση». Το σημαντικό εδώ είναι να δούμε ότι η οργανική δυσλειτουργία γίνεται φορέας μιας σχέσης και δη της σχέσης με τα αντικείμενα του εξωτερικού κόσμου, χρωματίζοντας και στιγματίζοντας αυτή τη σχέση, σαν το σώμα και ο πόνος του να προσφέρονταν ως ένα υπόδειγμα-πρότυπο της σχέσης με το αντικείμενο και της ποιότητας που αυτή η σχέση θα προσλάβει. Στην περίπτωση του ασθενή του κυρίου Δημόπουλου, το σώμα-στομάχι και ο πόνος σε αυτό αντικαθιστούν, όπως μας λέει, μέσω ενσωμάτωσης, το αντικείμενο-αναλυτής, κατά τη διάρκεια της φυσικής απουσίας του τελευταίου, μιας απουσίας που, ελλείψει ψυχικών μέσων, είναι δύσκολο ή αδύνατο να εσωτερικευθεί, έτσι που γεννά σωματικό σύμπτωμα, προκειμένου να αναπληρωθεί σε ένα κάποιο στοιχειώδες «εντός», το οποίο όμως εμπλέκει και το σωματικό γίνεσθαι του υποκειμένου. Ο σωματικός πόνος, και το θορυβώδες σώμα στο

οποίο αυτός ανοίγεται, εκπροσωπούν εδώ την προσπάθεια του υποκειμένου να ενθυλακώσει σε ένα σημείο του σώματος το απολεσθέν αντικείμενο, προκειμένου αυτό να παραμείνει εκεί, εντός του σώματος, ζωντανό, διότι εδώ η απουσία του αντικειμένου, έστω και για λίγες εβδομάδες, δεν παραπέμπει σε μια μελλοντική επανεμφάνισή του, αφού δεν βρισκόμαστε ακόμη, από άποψη ψυχικής οργάνωσης και λειτουργίας, στο παιχνίδι της παρουσίας-απουσίας, αλλά μάλλον, θα λέγαμε, σε ένα σχήμα τύπου: «παρουσία-παρουσία», αν λάβουμε υπόψη το ότι ο θεραπευόμενος, μετά την πρώτη συνάντηση, έρχεται την επόμενη μέρα (αντί για την επόμενη εβδομάδα) για το δεύτερο ραντεβού του. Το διακύβευμα είναι ζωτικής σημασίας για εκείνον, αφού χωρίς το αντιληπτικό στήριγμα του αντικειμένου, η εναλλακτική μοιάζει εκείνη την περίοδο να ήταν για αυτόν ένα άλλο δίπολο: το «παρουσία-εξαφάνιση».

Ο πόνος, μας λέει ο κ. Δημόπουλος, λειτουργεί από τη μία ως ένα εντύπωμα κι από την άλλη ως ένα αίτημα, κι ένα αίτημα απευθύνεται πάντοτε προς κάποιον άλλον, αναζητώντας ένα νόημα, το οποίο αρχικά εκπορεύεται από αυτόν τον άλλον, συνήθως από τη μητέρα στις πρώτες φάσεις της ανάπτυξης. Είδαμε λοιπόν τον πόνο ως αίτημα, ως τον δούμε κι ως εντύπωμα και μάλιστα στον απόηχό του για την οργάνωση και τη λειτουργία του ψυχισμού. Μια τέτοια έρευνα θα μας ανοίξει υποχρεωτικά τον δρόμο της διάκρισης μεταξύ εσωτερικών και εξωτερικών αντιλήψεων αλλά και μεταξύ ευχάριστων και δυσάρεστων αντιληπτικών αισθήσεων, μια διάκριση που δεν ξέχασε να υπογραμμίσει ο Φρόυντ το 1923, όταν σημείωνε ότι οι δυσάρεστες αντιληπτικές αισθήσεις είναι αυτές που ωθούν προς την αλλαγή, σε αντίθεση με τις αισθήσεις ευχαρίστησης που, όπως θα επαναλάβει και η Aulagnier (1985), αν ζητούν κάτι αυτό είναι το «να μην αλλάξει τίποτα», να παραμείνουν όλα ως έχουν. Ας σημειώσω εδώ ότι η «προϊστορία» για την οποία μιλά ο κ. Δημόπουλος, που αφορά, όπως μας λέει, τη διέγερση στο βιολογικό σώμα και τον πόνο ως εντύπωμα, κάτι που, όπως επισημαίνει, θα αντιστοιχούσε σε μια πρώτη «κραυγή δίχως νόημα», κι όχι σε ένα αίτημα-επίκληση για βοήθεια, αυτή η προϊστορία λοιπόν ίσως να σχετίζεται με εκείνο που η Ωλανιέ ονόμασε «πρωταρχικό», εντός του οποίου θα λέγαμε ότι σε μια πρώτη φάση της ζωής, η οποία ωστόσο ποτέ δεν ξεπερνιέται εντελώς, το σώμα και οι εκδηλώσεις του συγχέονται πλήρως με την πρόσληψη του «κόσμου», ακόμα καλύτερα η «πραγματικότητα» συμπίπτει πλήρως με τις επενέργειες που επιφέρει πάνω στη σωματική οργάνωση. Η επενέργεια-ευχαρίστηση ή η επενέργεια-οδύνη, που η ψυχή αρχικά θα προσλάβει ως αυτογεννημένες από την ίδια της την αισθητηριακή δραστηριότητα, αντιστοιχούν με τη σειρά τους, κατά την Ωλανιέ, σε εκείνο το «ψυχικό υπάρχον» που προαναγγέλλει το αντικείμενο-μητέρα (και για την περίπτωση που μας απασχολεί: το αντικείμενο-αναλυτής, η επένδυση του οποίου ως τέτοιο, δηλαδή ως διακριτό από το Εγώ, ίσως προαναγγέλλεται, κατά τη διάρκεια της φυσικής απουσίας του, μέσα από τον πόνο στο στομάχι). Έτσι, ένα σωματικό βίωμα καταλαμβάνει αρχικά τη θέση που μελλοντικά θα καταλάβει η μητέρα (κι εδώ ο αναλυτής).

Δεν έχω τον χρόνο να αναφερθώ εκτενέστερα στη σκέψη της Ωλανιέ, θα πω ωστόσο ότι το σχήμα που προτείνει είναι ακόμα πιο περίπλοκο: η μητέρα, μέσω της «ομιλούμενης σκιάς» (*ombre parlée*), προκαταλαμβάνει το βρέφος και το σώμα του, προτού ακόμα αυτό γεννηθεί, αλλά επίσης, όπως είδαμε, οι πρώιμες σωματικές αισθήσεις του *infans*

προκαταλαμβάνουν τη θέση που αργότερα θα καταλάβει η μητέρα ως αντικείμενο επένδυσης, ενώ παράλληλα ο λόγος της μητέρας και η αφήγησή της προς το παιδί για τη σωματική του ιστορία θα επηρεάσουν καθοριστικά τον τρόπο με τον οποίο αργότερα το παιδί και ο ενήλικας θα βιώνουν το «κακό» από το οποίο μπορεί να πάσχει κάθε φορά το σώμα τους.

Ο κ. Δημόπουλος αναφέρεται στην εργασία του στο ζήτημα της σχέσης με το αντικείμενο, που σε πολλές από αυτές τις περιπτώσεις σωματικών ασθενών αντιστοιχεί σε μια κατοπτρική σχέση, ναρκισσιστικής υφής. Σε τέτοιου τύπου σχέσεις, το αντικείμενο δεν είναι καθόλου συνυφασμένο με την ετερότητα, με τον «άλλον», αλλά αντιστοιχεί, στην πλειονότητα των περιπτώσεων, σε μια αντανάκλαση και προβολή του Εγώ, ενός Εγώ που επιθυμεί διακαώς και επιχειρεί διαρκώς να εισέλθει σε (και να εγκαταστήσει) μια συμβιωτικού τύπου συγχωνευτική σχέση με το αντικείμενο. Όπως γνωρίζουμε, αυτού του είδους τη σχέση με το αντικείμενο περιέγραψε νωρίς στο έργο του ο P. Marty (1958), δίνοντάς της την ονομασία «αλλεργική σχέση αντικειμένου», μια σχέση την οποία συναντάμε συχνά εντός της ψυχοσωματικής κλινικής πράξης. Εδώ, σε αυτές τις συνθήκες, η διαφορά, η ετερότητα δεν αναγνωρίζεται καθόλου εύκολα, και άπαξ και γίνει αντιληπτή με τρόπο βίαιο, αυτό μπορεί να οδηγήσει σε άμεσες και βίαιες εκφορτίσεις στο σώμα ή στο δέρμα, κατ' εξοχήν χώρο ανταλλαγών μεταξύ του «εντός» και του «εκτός». Όπως όμως τόνιζε ο Μαρτύ, μια ήπια διαφοροποίηση εκ μέρους του αναλυτή είναι όχι μόνο αναπόφευκτη αλλά και απαραίτητη, ειδάλλως ο ασθενής θα συνεχίσει να πιστεύει ότι οι δυο τους ανήκουν σε μια κοινή μάζα, αδιαφοροποίητη. Έτσι, όταν ο ασθενής του κυρίου Δημόπουλου, ακούει τον αναλυτή του να τον ρωτά «τι εννοεί», εκείνος εκπλήσσεται και μάλιστα θυμώνει, αφού μοιάζει να θεωρούσε ότι ο αναλυτής θα είχε ήδη καταλάβει ή θα όφειλε να είχε καταλάβει τι εννοεί. Εκπλήσσεται και θυμώνει λοιπόν όταν το αντικείμενο-αναλυτής αποκαλύπτεται μπροστά του ως κάτι διαφορετικό από εκείνον, αλλά παράλληλα αυτή η διαδικασία τον εντάσσει ήδη υπόρρητα σε μια πρώτη διαφοροποίηση από τον αναλυτή, σκιαγραφώντας τις πρώτες πτυχές μιας κάποιας διαφοράς μεταξύ τους και μιας κατάλληλης όσο και ανεκτής απόστασης, η οποία ως προβληματική μού φαίνεται ότι θα συνεχίσει να αποτελεί κεντρικό ζήτημα της αναλυτικής θεραπείας αυτού του ασθενή.

Στο κείμενο του κυρίου Δημόπουλου, ο πόνος προσλαμβάνεται πότε ως οργανωτής και πότε ως κάτι που απομυζά ενέργεια και αδυνατίζει το εγώ, πότε ως ένα άνοιγμα προς το αντικείμενο και πότε ως ένα ναρκισσιστικό κλείσιμο ή μια ναρκισσιστική αναδίπλωση που θα επιφέρει σταδιακά ένα νέο άνοιγμα. Εντέλει, μέσα από το πολύπτυχο κείμενο του κυρίου Δημόπουλου διαφαίνεται καθαρά ότι δεν είναι μόνο η ύπαρξη σωματικού πόνου εκείνη που πρέπει να αξιολογείται, αλλά κι η σχέση που εγκαθιδρύουμε μαζί του, το πώς μιλάμε κάθε φορά για αυτόν και πόσο είμαστε ή όχι σε θέση να τον εντάξουμε εντός της προσωπικής μας ιστορίας. Θέλοντας να επιμείνει, μέσα από το παράδειγμα του ασθενή του, στο πέρασμα από την οργανική βλάβη στην επίκληση του σωματικού πόνου, δηλώνει, μου φαίνεται, την πρόθεσή του να τονίσει ότι άπαξ και το σώμα εμπλακεί σε μια τροχιά γύρω από μια σχέση με ένα αντικείμενο, τότε, ειδικότερα εντός της μεταβιβαστικής περιπέτειας, μπορούμε ακόμα να παραμένουμε αισιόδοξοι, μπορούμε

ακόμα να ελπίζουμε σε καινούργιες προοπτικές εντός της ψυχαναλυτικής και της ψυχοσωματικής θεωρίας και πράξης.

Βιβλιογραφικές αναφορές

Aulagnier P. (1986-[1985]), Naissance d'un corps, origine d'une histoire, στο J. McDougall, G. Gachelin, P. Aulagnier (éd.) *Corps et histoire*, Παρίσι: Les Belles Lettres, 99-141.

Ferenczi S. (1917), Les pathonévroses, στο *Œuvres Complètes, Psychanalyse II*, μτφρ. J. Dupont, M. Viliker, Ph. Garnier, Παρίσι: Payot, 1970, 268-277.

Freud S. (1914), Pour introduire le narcissisme, στο *La vie sexuelle*, μτφρ. D. Berger, J. Laplanche et al., Παρίσι: PUF, 1969, 81-105.

Freud S. (1923), Le Moi et le Ça, στο *Essais de psychanalyse*, μτφρ. P. Cotet, A. Bourguignon, A. Cherki, Παρίσι: Payot, συλλ. «Petite Bibliothèque Payot», 1981, 219-275.

Freud S. (1926), *Inhibition, symptôme et angoisse*, μτφρ. J. Doron, R. Doron, Παρίσι: PUF, 1993, συλλ. «Quadrige», 4^η έκδοση 1999.

Marty P. (1958), La relation d'objet allergique, *Revue Française de Psychanalyse*, 22(1):5-35. [Ελληνική έκδοση: P. Marty, Η αλλεργική αντικειμενοτρόπος σχέση, στο *Η αλλεργική σχέση*, μτφρ. Π. Αλούπης, Γ. Σταθόπουλος, Αθήνα: Άγρα, σειρά «Ρους», 2015, 37-92].

Winnicott D.W. (1948), La réparation en fonction de la défense maternelle organisée contre la dépression, στο *De la pédiatrie à la psychanalyse*, μτφρ. J. Kalmanovitch, Παρίσι: Payot, 1969, 83-89.